

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՆՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ԱՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԴԴՐՈՑԸ**

Արցախը, ինչպես և պատմական Հայաստանի առանց բացառության մյուս բոլոր նահանգները, չափազանց հարուստ է պատմության և մշակույթի տարբեր դարաշրջանների հուշարձաններով: Մի քանի հազարի է հասնում պաշտամունքային, աշխարհիկ, մեմորիալ ճարտարապետական կառույցների թիվը, որոնք թվագրվում են 4-րդ դարից մինչև 19-րդ դարը: Արցախի ճարտարապետությունը վաղ միջնադարից սկսած զարգացել է այն ընդհանուր օրինաչափությունների հիման վրա, որոնք բնորոշ են եղել ողջ հայկական շինարարական արվեստի համար:

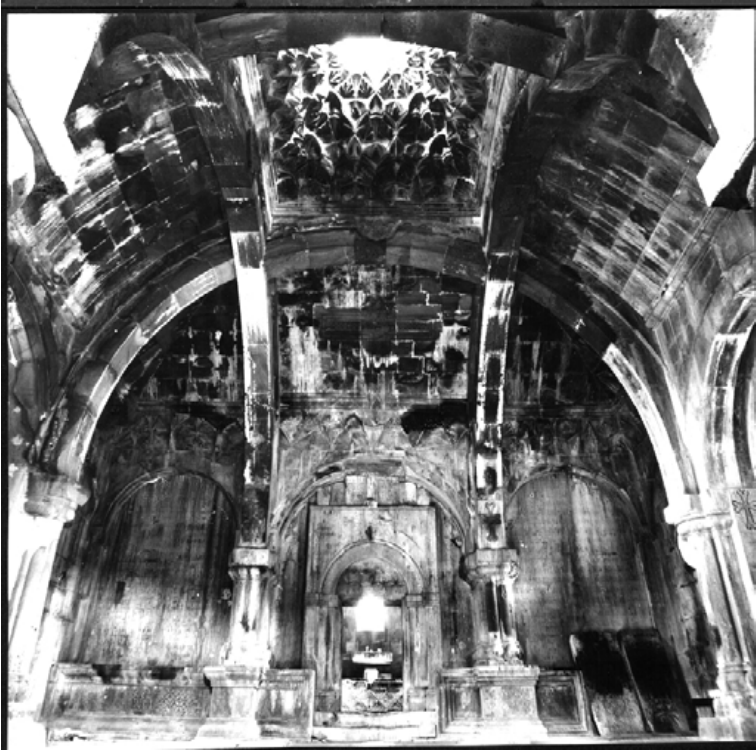
Նկար 1. Գանձասարի վանքի Ա.Դովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու գմբեթը

Արցախի 4-7-րդ դդ. հուշարձաններից արժեքավոր են Գրիգորիսի դամբարանը Ամարասի վանքում, Մոխրենիսի և Վանքասարի եկեղեցիները: ԼՂՀ Մարտունու շրջանում գտնվող Ամարասի վանքի եկեղեցին, ըստ պատմիչ Փավստոս Բուզանդի, 4-րդ դ. սկզբում հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը: Ամարասը նշանավոր է դառնում, երբ այստեղ են թաղում Գրիգոր Լուսավորչի թոռանը՝ Գրիգորիսին, որը նահատակվել էր 338 թ., Աղվանքում քրիստոնեություն տարածելու ժամանակ: Նրա գերեզմանի վրա 489 թ. դամբարան է կառուցվել, որն անփոփոխ պահպանվել է Ամարասի վանքի եկեղեցու բեմի տակ: Այն արևելքից-արևմուտք ձգվող ուղղանկյուն (1,90 x 3,75 մ) թաղածածկ խուց է, արևելքում խորշով, երկայնական պատերում մեկական մուտքով: Նախամուտքերի պատերին քանդակված են ոճավորված արմավենիներ: Գրիգորիսի դամբարանը արժեքավոր է վաղքրիստոնեական Հայաստանի մեմորիալ կառուցվածքների ճարտարապետության ձևավորման պատմության համար, որպես այդ տիպի որոշակի թվագրված և ամենալավ պահպանված հուշարձան:

ԼՂՀ Հաղուբի շրջանի Մոխրենիս գյուղից հյուսիս-արևմուտք, լեռան վրա կիսավեր վիճակում պահպանվել է քառաբսիդ, կենտրոնագմբեթ, անկյունային 3/4 խորշերով «Օխտոռնիվանք» կոչվող եկեղեցին, որը հայկական ճարտարապետության ստեղծած «հռիփսիմեատիպ» եկեղեցիների հնագույն օրինակն է:

Մարտակերտից Ստեփանակերտ տանող խճուղու մոտ, բլրի գագաթին, կանգուն է եռաբսիդ, խաչաձև գմբեթավոր, Վանքասարի 7-րդ դ. եկեղեցին, որի պատերին կան շինարար վարպետների նշանները՝ հայոց այբուբենի տառերով:

Արցախի ճարտարապետությունը վերելք ապրեց 12-13 դդ., երբ այստեղ հզորացավ Խաչենի հայկական իշխանությունը, որը հաջողությամբ դիմակայում էր քոչվոր թշնամիների ներխուժումներին: Այդ ժամանակաշրջանում ձևավորվեց հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, և կառուցվեցին այնպիսի ստեղծագործություններ, որոնք մտան հայ ժողովրդի գեղարվեստական ժառանգության ոսկե ֆոնդը: Դրանք հիմնականում կենտրոնացված են վանական համալիրներում՝ Գանձասարում, Դադիվանքում, Գտչավանքում, Խաթրավանքում և ուրիշներում:

Նկար 2. Գանձասարի վանքի գավթի ներսը

Գանձասարի վանքը գտնվում է ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղից արևմուտք, լեռան վրա: Համալիրը բաղկացած է եկեղեցուց, գավթից, 17-րդ դ. կառուցված պարսպից ու բնակելի և տնտեսական շենքերից, դպրոցի 19-րդ դ. երկհարկանի շենքից: Վանքի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին (1216-1238 թթ., օծվել է 1240 թ.) ունի ներքուստ խաչաձև, չորս անկյուններում կրկնափակ ավանդատներով գմբեթավոր հորինվածք և հարուստ հարդարանք: Ներսում, առագաստների տակ կան երկրաչափական զարդաքանդակներ, նրանցից վերև՝ չորս ավետարանիչների խորհրդանշանների բարձրաքանդակներն են: Նուրբ և ճոխ մշակում ունի բեմի ճակատամասը: Արտաքին ճակատներն ունեն գույգ խորշեր և զարդարված են դեկորատիվ կամարաշարով: Հայկական արվեստում իր ձևավորումով բացառիկ է եկեղեցու գմբեթը, որի թմբուկի նիստերին կան Հին և Նոր կտակարանների թեմաներով պատ-

կերաքանդակներ, երկրաչափական և բուսական մոտիվներով զարդաքանդակներ: Գմբեթի քանդակները ոչ միայն ճարտարապետական հարդարանքի բարձրարվեստ ու եզակի նմուշներ են, այլ նաև ունեն իմաստավորված բովանդակություն:

Արևմտյան միստերին քանդակված են ծալապատիկ նստած մեկենաս իշխանները՝ գլխներից վեր պահած եկեղեցիների մանրակերտներով: Եկեղեցիներից մեկը Գանձասարի վանքինն է, մյուսը՝ Վաճառինը, շրջանաձև, կենտրոնագմբեթ հորինվածքով (վերջինիս բնօրինակը չի պահպանվել, և այս մանրակերտը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմել նրա արտաքին կերպարի մասին):

Այս բարձրաքանդակների միջև ընկած միստին գտնվում են Քրիստոսի ու նրանից ներքև՝ Ադամի ու Եվայի հարթաքանդակները: Բոլորը միասին կազմում են մի ընդհանուր հորինվածք, որը միավորում է և որի առանցքն է հանդիսանում Քրիստոսի քանդակը:

Եկեղեցու արևմտյան ճակատին կա մի այլ բարձրարվեստ պատկերաքանդակ՝ Խաչելության տեսարանը: Հյուսածո զարդաքանդակներով մշակված լայն խաչի երկու կողմերում պատկերված են դեպի Քրիստոսն ուղղված զույգ, ծնկաչոք մարդիկ, որոնք մնան են թմբուկի վրայի մեկենաս կառուցողներին:

1261 թ. կառուցվել է վանքի գավիթը, որն ունի խաչվող կամարներով ծածկ և հատակագծային ու ծավալատարածական հորինվածքով կրկնում է Հաղբատի վանքի ժամատան և Մշկավանքի գավթի ձևերը (հավանաբար, երեքն էլ նույն ճարտարապետի կառուցածն են): Գանձասարի գավթի արևմտյան շքամուտքը բավական ճոխ է ձևավորված, դռան ճակատակալ քարում օգտագործված է բազմագունության հնարք: Գանձասարի վանքի եկեղեցին և գավիթն իրենց գեղարվեստական բարձր հատկանիշների շնորհիվ իրավամբ անվանվում են 13-րդ դարի հայկական ճարտարապետության «հանրագիտարան»:

Նշանավոր կրոնական կենտրոն Դադիվանքը գտնվում է ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի և Քարվաճառի սահմանագլխին, Թարթառ գետի ձախ ափին, լեռան անտառապատ լանջին: Ըստ ավանդության՝ վանքը հիմնադրվել է Թադեոս առաքյալի աշակերտներից մեկի՝ 1-ին դ. Արցախում քրիստոնեություն քարոզած Դադիի գերեզմանի վրա: Համալիրը բաղկացած է շինությունների երկու խոշոր խմբերից. հյուսիսում եկեղեցիներն են, գավիթը, ժամատունը, զանգակատունը, հարավում՝ աշ-

խարհիկ շենքերը: Պահպանված հնագույն՝ Ս. Դադի միանավ բազիլիկան իր չափերով ամենախոշորն է հայկական նույնատիպ եկեղեցիների շարքում: Նրան հարավից կից են ուղղանկյուն արքիդով միանավ եկեղեցին և գավիթը:

1211 թ. համալիրի հարավում պալատական դահլիճ է կառուցվել՝ քառասյուն, կենտրոնակազմ հորինվածքով, երդիկից լուսավորվող: 1214 թ. Խաչենի Վախթանգ իշխանի կինը՝ Արզուխաթունը կառուցել է Դադիվանքի գլխավոր՝ Կաթողիկե եկեղեցին, որը ներքուստ խաչածև է, անկյուններում երկհարկ ավանդատներով: Հարավային պատին ողջ հասակով քանդակված են Արզուխաթունի երկու իշխանագուն որդիները՝ եկեղեցու մանրակերտով, իսկ արևելյան ճակատին՝ ս. Դադիի և Վախթանգ իշխանի պատկերաքանդակներն են: Կաթողիկեի հարդարանքում կարևոր տեղ են գրավում որմնանկարները (1214–1251 թթ.): Ներսում, հարավային պատին պատկերված է Քրիստոսի կողմից ս. Նիկողայոս Հրաշագործին խույրի և Աստվածածնի կողմից՝ թիկնոցի հանձնումը, իսկ հյուսիսայինին՝ ս. Ստեփանոսի քարկոծվելով նահատակության և ծննդի տեսարաններն են:

Կաթողիկեին արևմուտքից կից է սյունասրահը, որն ավարտվում է գանգակատնով: Վերջինիս ստորին հարկում տեղադրված են վանահայր Աթանասի՝ 1283 թ. պատրաստել տված, նրբագեղ զարդաքանդակներով երկու մեծ խաչքարեր: Ս. Դադի եկեղեցուն արևմուտքից կից է քառամույթ գմբեթավոր ժամատունը (1224 թ.): Հարավում կանգուն է վանքի չորրորդ՝ գմբեթավոր դահլիճ տիպի եկեղեցին, որի գմբեթը կառուցված է աղյուսից: Պալատական դահլիճին կից են թաղածածկ սեղանատունը խոշոր խոհանոցով և գրատան գմբեթածածկ շենքը:

Համալիրի հարավարևմտյան կողմում գտնվում են 13-րդ դ. հյուրատան երկհարկանի շենքը և վանքի մառանն ու հնձանը: Դադիվանքը հայկական միջնադարյան լավագույն ճարտարապետական համալիրներից է, հատկապես արժեքավոր եկեղեցական և աշխարհիկ շենքերի բազմազանությամբ, կառույցների ու հարդարանքի ինքնատիպությամբ:

ԼՂՀ Հադրութի շրջանի Տող գյուղի մոտ, Գտիչ լեռան լանջին կանգուն Գտչավանքի գլխավոր եկեղեցին (1241-1246 թթ.) մեկ զույգ մույթերով գմբեթավոր դահլիճ է, վերծիզ համաչափություններով, հովանոցածև վեղարով գմբեթով: Նրան արևմուտքից կից է թաղածածկ գավիթը, հյուսիսից՝ ուղղանկյուն արքիդով երկրորդ եկեղեցին, որի

ավանդատները գտնվում են բեմի տակ:

Նկար 3. Դադիվանքն արևմուտքից

ԼՂՀ Մարտունու շրջանի Վաղուհաս գյուղի մոտ, անտառածածկ լեռան վրա կառուցված խաթրավանքը հիմնադրվել է վաղ միջնադա-

րում, 12-րդ դ. եղել է Ծարի իշխանության հոգևոր կենտրոնը: Ավերվել է 1139 թ. երկրաշարժից և 1143 թ.՝ սելջուկների ասպատակությունից: Վերականգնվել է 13-րդ դ. սկզբում, երբ Հովհաննես Խաչենեցի եպիսկոպոսը, որը մինչ այդ եղել էր Հաղպատ և Սանահին վանքերի վանահայր, կառուցել է Խաթրավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին ու շինարարական արձանագրության մեջ նշել, որ վանքում հավաքել է իշխանության ձեռագիր մատյանները և քանդակազարդ խաչքարերը: Սրա շնորհիվ Խաթրավանքը դարձել է ինքնատիպ միջնադարյան քարեդարան ու մատենադարան (արձանագրության քարն այժմ գտնվում է Երևանի Մատենադարանի ցուցասրահում): Ս. Աստվածածին եկեղեցին քառասյուն գմբեթավոր շենք է, սյուների պատվանդաններին պահպանիչ խորհրդանշանների հարթաքանդակներով (եզան, խոյի, առյուծի գլուխներ, օձեր): Եկեղեցին միակն է հայկական ճարտարապետության մեջ, որը գմբեթակիր մույթերի փոխարեն սյուներ ունի: Հյուսիսային կողմում կանգուն է երկհարկ զանգակատունը, պատին ազուցված երկու զեղաքանդակ խաչքարերով (1219 և 1220 թթ.): Վանական համալիրի կազմում են վանահոր բնակարանը և գրատուն–մատենադարանի շենքը:

ԼՂՀ Մարտունու շրջանի Հացի գյուղի մոտ, բլրի գագաթին գտնվում է «Բռի եղջի» վանքը (13-րդ դ.): Համալիրը բաղկացած է միմյանց կից երկու միանավ եկեղեցիներից, նրանց արևմուտքից կից, խաչվող կամարներով ծածկով ընդհանուր գավթից, արևմտյան կողմում, առանձին կանգնած, ճարտարապետ Խաչենիկ Անեցու կառուցած եկեղեցուց, բավական հեռու, դեպի արևմուտք, բլրի ստորոտում, ճարտարապետ Շահենի կառուցած համանման եկեղեցուց և երեք խոշոր խաչքարերից, որոնցից մեկը Խաչենիկ Անեցու կերտածն է: Անիից հրավիրված ճարտարապետի մասնակցությունը արցախյան եկեղեցու և խաչքարի կառուցմանը իր հետ բերել է վանքի շենքերի ճակատների մեջ «զեղատեսիլ ոճի» կիրառմանը, որի առաջացումը կապված էր Անիի մշակույթի զարգացման նոր փուլի հետ:

Արցախի նշանավոր կրոնական կենտրոններից է Եղիշե առաքյալի վանքը, որը հիմնադրվել է 1-ին դարում, Թադեոս առաքյալի աշակերտ ս. Եղիշեի մասունքների վրա: 5-րդ դ. այստեղ է թաղվել Վաչագան Բարեպաշտ թագավորը, վանքը եղել է եպիսկոպոսանիստ: Մարտակերտի շրջանում, Մռավ լեռան լանջին տեղադրված վանքի ներկայիս համալիրի թաղածածկ դահլիճ տիպի եկեղեցիները և մատուռները

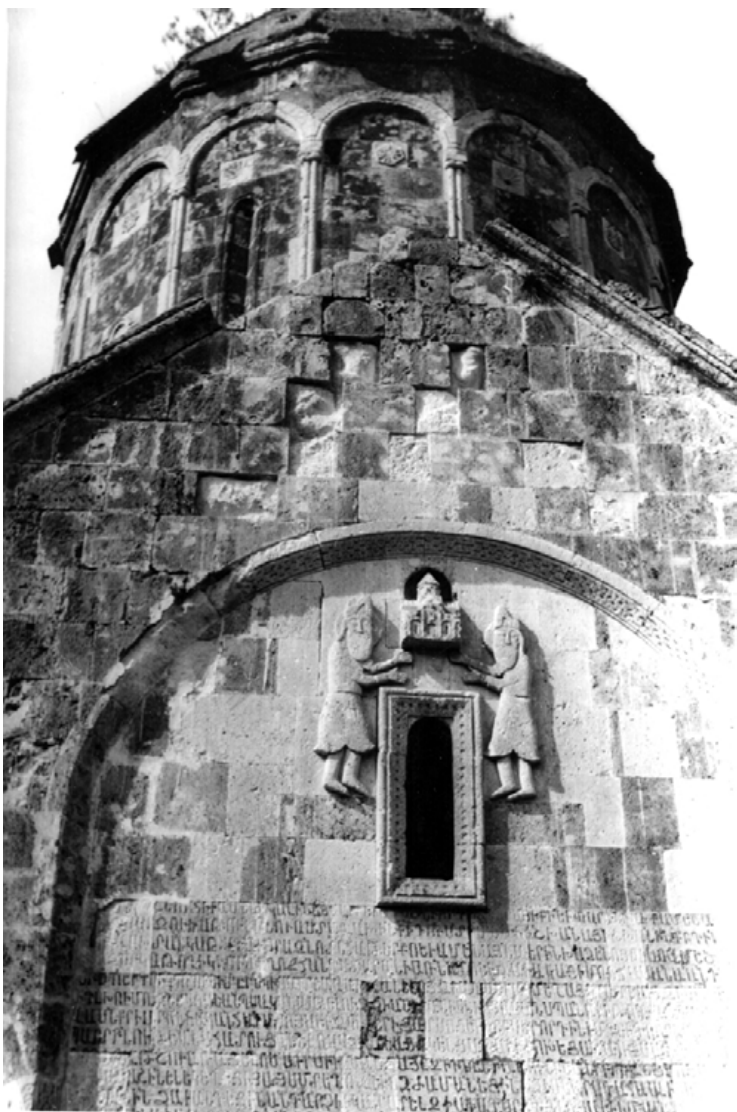
կառուցված են 12-13-րդ դդ. և շարված են մեկ գծով՝ հյուսիսից հարավ ուղղությամբ: Ուշագրավ են Եղիշե առաքյալի վանքի եկեղեցիների խորանների ձևերը: Նրանցից երեքն ունեն կիսաշրջանաձև, երեքը՝ ուղղանկյուն, իսկ երկուսը՝ կրկնակի խորաններ: Ձևերի այսպիսի բազմազանությունը մեկ վանքում բացառիկ է հայկական ճարտարապետության մեջ:

Արցախի միջնադարյան ճարտարապետությունն ունի իրեն բնորոշ մի շարք առանձնահատկություններ: Հիմնական հատկանիշներից են շատ վանքերի եկեղեցիները թաղածածկ դահլիճի տիպով կառուցումը և նրանց խորանների համար ներսից ուղղանկյուն ձևի զանգվածային կիրառումը: Այդպիսին են՝ միանավ հորինվածքով, Եղիշե առաքյալ և «Բռի եղցի» վանքերի, ԼՂՀ Ասկերանի շրջանում «Օխտը եղցի» վանքի, Մարտակերտի շրջանում՝ Կոշիկ անապատի, Կարմիր վանքի, Հակոբավանքի, Կիչանի անապատի բոլոր եկեղեցիները, ընդ որում նրանցից մի քանիսը ուղղանկյուն խորանով են:

Արցախում կառուցվեց ուղղանկյուն բեմով նաև գմբեթավոր եկեղեցի՝ Պտկես բերդը (1283 թ.), որի գմբեթն իրականացված է երկու զույգ խաչվող կամարներով և նստում է երկու մույթերի ու բեմի անկյունների միջև գցված կամարների վրա:

Արցախի ճարտարապետությունը հարուստ է ոչ միայն վանական համալիրներով ու եկեղեցիներով, այլև պաշտպանական կառույցներով. դարավոր պայքարն օտար նվաճողների դեմ պատճառ է հանդիսացել երկրամասում վաղ միջնադարից մինչև ուշ միջնադար բազմաթիվ ամրոցների կառուցմանը: Առավել հայտնի են Գտիչը, Խոխանաբերդը, Կաչաղակաբերդը, Հանդաբերդը: Արցախի ամրոցներն իրենց ճարտարապետությամբ և շինարարական տեխնիկայով սերտորեն կապվում են հարևան Սյունիքի նույն ժամանակաշրջանի բերդերի հետ:

Հետաքրքրական և ուշագրավ է Խաչենի իշխանական դղյակը (13-րդ դ.), որը գտնվում է Գանձասարի վանքի դիմաց և ունի անկյուններում կիսաշրջանաձև բուրգերով ուժեղացված ուղղանկյուն, լայն պարիսպներով: Ընդարձակ բակից մուտք կա դեպի ընդունելությունների թաղածածկ դահլիճը մեծ խորշ-բենահարթակով, որտեղ դրվել է իշխանական գահավորակը:

Նկար 4. Դադիվանքի Կաթողիկե եկեղեցու հարավային ճակատը

Արցախում և նրան հարևան Սյունիքում 16-18-րդ դդ. ձևավորվեց պաշտպանական մի կառույց, որը նորույթ էր հայկական ճարտարապետության մեջ: Մելիքական իշխանական բնակելի տան և ամրոցի ճար-

տարապետության զուգակցումով ստեղծվեց մի նոր տիպի համալիր՝ «ապարանքը»: Արցախի այս համալիրներից հայտնի են Գյուլիստանի, Մոխրաթաղի, Թուխնկալի, Մաղավուզի, Ավետարանոցի ապարանքները:

17-18-րդ դդ. Արցախում զանգվածաբար կառուցվեցին ողջ հայկական ճարտարապետության մեջ տարածված եռանավ բազիլիկայի և քառանույթ գմբեթավոր բազիլիկայի հորինվածքով եկեղեցիներ: Երկու զույգ նույթերով եռանավ բազիլիկաների հետ (Տողի Ս. Դովհաննես, Թաղասեռի անապատ, Ավետարանոցի Ս. Աստվածածին) կառուցվեցին Դայաստանում 17-րդ դ. մշակված այն ենթատիպը, որն ունի միայն մեկ զույգ նույթեր (Ծարի Ս. Աստվածածին վանք, Եղիշակուսի անապատ, Դակակու Ս. Աստվածածին, Ավետարանոցի Կուսանաց անապատ, Ծամծորի Ս. Աստվածածին և ուրիշներ): Քառանույթ գմբեթավոր բազիլիկայի ինքնատիպ օրինակ է Դերիերի Ս. Գրիգորիս եկեղեցին (1667–1676 թթ.)՝ նրա ցածրադիր գմբեթը շենքի ծավալում համարյա չի արտահայտվում:

Արցախի ուշ միջնադարի համալիրներից է Երից մանկանց վանքը, որը եղել է Գանձասարին հակաթոռ կաթողիկոսության կենտրոն: Վանքի եկեղեցին (1691 թ., ճարտարապետ՝ Սարգիս) քառանույթ գմբեթավոր բազիլիկա է, բազմագույն քարերի կիրառումով մշակված ճակատներով:

17-18-րդ դդ. Արցախի պաշտպանական կառույցներից իրենց անառիկությամբ առանձնանում են Մայրաբերդը (Ասկերան), Շուշի քաղաքի պարիսպները: Մայրաբերդը կառուցվել է 1788-1789 թթ. որպես Շուշիի պաշտպանության առաջին աստիճանը: Պարիսպների երկարությունը մոտ 1,5 կմ է, լայնությունը՝ 2 մ, բարձրությունը՝ 9 մ:

Շուշին կառուցված է սարահարթի վրա և շրջապատված է 6-8մ բարձրությամբ պարիսպներով: Առաջին բերդապարիսպները 1724 թ. հիմնել է Ավան հարյուրապետը (վերակառուցել են Մելիք-Շահնազարը և Փանահ խանը 1750-ական թթ.): Պահպանվել են հյուսիսային պարսպի մի մասը աշտարակով դարպասի հետ:

17-րդ դ. վանք-ամրոց դարձավ Ամարասը: Այն 5-րդ դարից սկսած խոշոր կրոնական կենտրոն էր, եպիսկոպոսանիստ: 821 թ. վանքն ասպատակել են Պարտավի արաբները, 13-րդ դ. կողոպտել են մոնղոլները, 1387 թ. ավերվել է Լենկթեմուրի արշավանքից: Բայց ամենա-

Ժանր պայմաններում անգամ վանքն 5-րդ դարից անընդմեջ գործող դպրոցով շարունակել է մնալ որպես կրոնական և մշակութային կենտրոն, 15-16-րդ դդ. այստեղ բազմաթիվ ձեռագրեր են գրվել և ընդօրինակվել: 17-րդ դ. երրորդ քառորդում Գանձասարի Պետրոս կաթողիկոսը վերակառուցել է Ամարասի վանքը, կառուցել պարիսպները, խցերը, տնտեսական շինությունները: Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո Ամարասի վանքը, որն ուներ բավական ուժեղ պաշտպանական համակարգ, օգտագործվել է որպես ամրոց, իսկ 1832-1847 թթ. եղել է ռուս-պարսկական սահմանի մաքսատունը: 1858 թ. Գրիգորիսի գերեզմանի վրա նոր՝ եռանավ բազիլիկ եկեղեցի է կառուցվել, իսկ 1898 թ. շուշեցի ճարտարապետ Մ. Տեր-Իսրայելյանցը պատրաստել է Գրիգորիսի տապանաքարը:

Նկար 5. Գտջավանքը հարավից

Հարթ տեղանքում կառուցված վանքն ունի կանոնավոր ուղղանկյուն հատակագիծ (59 x 85 մ.), չորս անկյուններում շրջանաձև բուրգերով ուժեղացված, հրակնատներով բարձր պարիսպներով, որոնց ներսից ողջ պարագծով կից են բնակելի և օժանդակ շինությունները: Ունի բնակելի խցերի շարքով անջատվող երկու ներքին բակ, որոնցից